

HUDI JÓZSEF

Az írni-olvasni tudás helyzete Veszprém megyében 1797-ben

*„A XX. század tudományos civilizációja annak az ötszáz szellemnek
a kalandjára épül, akik 1620 és 1650 között eredeti struktúrákba
tudták foglalni a kétezer éves útkereséseket.”*

PIERRE CHAUNU

I. PROBLÉMAFELVETÉS

AXVI–XIX. SZÁZADBAN Európában kulturális forradalom zajlott le, amely során a lakosság túlnyomó többsége írni és olvasni tudóvá vált. Az új kommunikációs csatorna megnyitása átalakította az emberi érintkezés, gondolkodás formáit; kitágította az ismeretszerzés és -átadás határait. Minthogy az átalakulás a polgárosodással egyidőben ment végbe, az írott és nyomtatott betű segítségével a társadalmak emlékezetében is mély nyoma maradt a hagyományos paraszti társadalom felbomlásának és az ipari társadalom és nemzetállami kultúra kialakulásának.¹

A magyar társadalom körében — Európa fejlettebb nyugati feléhez viszonyítva — a XVI–XVII. században csak szerény mértékben terjedt az írásbeliség, mely a XVIII. században vált tömegessé, a mindennapok részévé. A nagy áttörés, mely során a lakosság többsége írni-olvasni tudóvá vált, csak az 1848-as jobbágyfelszabadítás utáni fél évszázadban következett be. A szűkebb értelemben vett Magyarországon 1870-ben a 6 éven felüli lakosság 51 %-a, Erdélyben 79 %-a, Szlavónországban pedig 84 %-a még teljesen analfabéta volt.²

A társadalmi-kulturális folyamatok időben és térben eltérően alakultak: a regionális különbségek nemcsak Európán, hanem egyes országokon belül is megmutatkoztak. Veszprém megye e tekintetben Magyarország fejlettebb nyugati zónájához tartozott a XVIII–XIX. században.

¹ CHAUNU az írásbeliség szintjeire külön tipológiát alakított ki, melynek legfelső szintje a tudományos nyelv, alatta a szépirodalom szintje (mindkettő latin helyett nemzeti nyelven) helyezkedik el; harmadik a levelezés mindennapi nyelve, negyedik az írott kultúra legalsó szintje: írásbeliség írnok segítségével; mely alatt a szóbeliség szintje található. Vö. Pierre CHAUNU: *La civilisation de l'Europe des lumières*. Flammarion, Paris, 1982. Magyarul Uő.: *Felvilágosodás*. Bp., 1998. 10–12.

² TÓTH István György: „Mivelhogy magad írást nem tudsz...” Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon. Bp., 1996. 229.

II. FORRÁSOK ÉS MÓDSZEREK

Az alfabetizációs folyamatot az íráshasználat aspektusából vizsgálók kezdettől fogva az írástudás mérésére törekedtek. A mérés feltétele, hogy olyan nagy tömegű, egyidőben vagy közel egyidőben keletkezett iratfajtákat találjunk, amelyeken az érintettek kézjegye (névalírás vagy analfabétáknál azt helyettesítő kereszt) statisztikailag vizsgálható legyen. Nyugat-Európában a házassági anyakönyvekben a házasulandók aláírásaival az alfabetizáció a XVII. századtól folyamatosan nyomon követhető mindkét nem, s a legkülönbözőbb társadalmi rétegek körében. Magyarországon ilyen átfogó forrás nincs. Ezt helyettesítendő az elmúlt negyedszázadban a következő főbb forrástípusra épültek a vizsgálatok:

- úrbérrendezési iratok, az ún. 9 kérdőponton alapuló felmérés névalírásai;³
- a királynak tett községi, városi hűségnyilatkozatok,⁴
- végrendeletek, osztálylevelek, egyezséglevelek,⁵
- a hiteleshelyek (káptalanok, konventek) előtt tett ún. bevallások, felvallások (birtokjogi iratok),⁶
- uradalmak gazdasági iratai (kötelezvények, adóslevelek, adásvételi szerződések, falubírói elszámolások stb.),⁷
- 1848-ban a céhek által a minisztériumnak adott statisztikai adatok a legények és inasok írni tudásáról és rajzkészségéről.⁸

A források közös jellemzője, hogy segítségükkel az írni tudók köre *korlátozottan* vizsgálható; többnyire a társadalmi elitre, azon belül a férfiakra nyújtanak megbízható adatokat. A társadalom egészének alfabetizációja csak a hivatalos népszámlások megjelenésétől (1870) vizsgálható.

Az *olvasástudás* mérése még nagyobb nehézséget jelent, hiszen e képességről esetlegesen maradtak fenn írásbeli említések. A művelődéstörténészek legtöbbször csak áttételesen – pl. a nyomtatott könyvek számának, a kalendáriumok példány-

³ BENDA Kálmán: Az iskolázás és az írástudás a dunántúli parasztság körében a XVIII. században. = Somogy megye múltjából 8. Kaposvár, 1977.

⁴ MISKOLCZI Ambrus: Az írni tudás és társadalmi rétegződés Erdélyben az 1820-as években. = A Ráday Gyűjtemény Évkönyve II. 1981. Budapest, 1982. 121–133. HUDI József: Írni tudás Veszprém megyében a XIX. század közepén. = PAB–VEAB Értesítője. A Dunántúli településtörténete VII. (Szerk.: Somfai Balázs) Veszprém, 1989. 457–465.

⁵ Például BENDA Gyula: Keszthelyi uradalom 1850 előtti hagyatéki és vagyoni összeírásai I. Keszthely 1711–1820. Bp., 1988. RÉMAI Lászlóné: A női végrendeletek Veszprém megyében a XVIII. században. = Veszprém megyei honismereti tanulmányok XVIII. (Szerk.: Hudi József–Tóth Dezső) Veszprém, 2000. 107–138.

⁶ A forrástípust először e célra felhasználtam HUDI József: Kismemesi birtokforgalom a Káli-medence falvaiban (1800–1855). = Kapcsolatok rendszere a Káli-medence falvaiban a 18. századtól a 20. századig. Szerk.: Lackovits Emőke. Veszprém, 1988. 19–47.

⁷ Többek közt a körmenői, szentgotthárdi, a Festerich-féle vasvári (Vas m.) uradalom dokumentumait hasznosította TÓTH István György: i. m. (1996) 63–70.

⁸ HUDI József: Alfabetizáció és társadalom a XIX. századi Veszprémben. = Levéltári Szemle 1995. 4. sz. 38–46.

számának, az olvasótársaságok taglétszámának alakulásával, a nyomdák és könyvkötők, könyvkereskedők számával, területi eloszlásával és üzletük forgalmával jellemzik az olvasóközönség alakulását.⁹ Az olvasástanításra és az olvasás megtanulására vonatkozó ismereteket szerezhettünk a kiadványok szerzői előszavából, visszaemlékezésekből, illetve a korabeli tankönyvekből is. A XIX. században már tudományos értekezések foglalkoztak hazánkban is a könyvnyomtatás, könyvhasználat és a helyes jegyzetelés szabályaival.¹⁰

III. A VIZSGÁLAT ÉS EREDMÉNYEI

Az általunk feldolgozott forrás Veszprém vármegye lovas felkelőinek összeírása 1797-ből. A forrás különlegessége, hogy *egy adott időpontban egy társadalmi csoport írni és olvasni tudására* egyaránt adatot szolgáltat. A napóleoni háborúk során többször is mozgósították a nemesi haderőt. A mozgósítást a törvényhatóságok hajtották végre, s mindenről pontos kimutatást készítettek. Az 1797-ben a lovas nemesi felkelőkről 1797-ben Pápán készült *lajstrom* többek közt tartalmazza az illető nevét, lakhelyét, életkorát, foglalkozását, olvasni és írni tudását, továbbá vallási hovatartozását is.¹¹ Az insurgensek túlnyomó többsége nemesember, de kis számban akad köztük földbirtokost helyettesítő városi polgár és parasztember is. A nemesek mindegyike köznemes és a kisbirtokos, a birtoktalan, vagy az armalista csoportba sorolható. Átlagéletkoruk 24 év, ami azt mutatja, hogy a fiatal férfiakat fogták hadra.

A 260 mozgósított személy közül 257 rovata értékelhető szempontunkból. Az insurgensek 69%-a református, 22%-a katolikus, 9%-a evangélikus, ami nagyjából tükrözi a megyebeli nemesség felekezeti struktúráját.¹² A végeredmény összességében a következő:

⁹ BODOLAY Géza: Irodalmi diáktársaságok 1785–1848. Bp., 1963., FÜLÖP Géza: A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban. Bp., 1978. HUDI József: A Veszprémi Olvasótársaság története 1841–1844. Adalékok a Veszprém megyei reformkori egyletek történetéhez. A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 18. Veszprém, 1986. 451–475. KIRÁLY Ferenc: Könyv és olvasója Keszthelyen a 19. század első felében. (Adatok egy dunántúli kisváros olvasástörténetéhez). = Zalai gyűjtemény 31. Zalaegerszeg, 1990. 165–191. PAVERCSEK Ilona: Johann Gerhard Mauss és a pesti könyvkereskedelem a 18. század közepén I–II. Magyar Könyvszemle 1990. 1–2. sz. 14–31., 3–4. sz. 113–128.

¹⁰ KIS János: Hogyan kell a magyar olvasó publikumot nevelni. = Tudományos Gyűjtemény 1818. VII. LASZKALLNER Antal: A könyvnyomtatásról. Veszprém, 1848. A veszprémi kanonok tanulmánya először 1832-ben jelent meg az *Egyházi Folyóirat* c. folyóiratban. N. N.: *Az olvasásról*. = Egyházi almanak 1833-dik esztendőre. Az illető előjáróság' rendelkezéséből kiadta Tóth Dániel. Pozsony, 1833. 58–128. RÓTH András Lajos: Olvasásra nevelés a XVII–XVIII. század magyar irodalmában. = Könyv és nevelés 1991. I. sz. 44–49. FEHÉR Katalin: Gyermekolvasók és gyermekkönyvek a felvilágosodás kori Magyarországon. = Könyv és nevelés 1999. 2. sz. 112–115.

¹¹ Veszprém Megyei Levéltár (VeML) IV. 1. f. Insurrectionalia. Fasc. III. No. 4.

¹² A II. József-féle népszámlálás adatai szerint Veszprém megyében 71.873 férfi, 68.916 nő élt; a férfiak közül 9.487 volt a nemes (13,19%). Vö. DANYI Dezső–DÁVID Zoltán: Az első magyarországi népszámlálás (1784–1797). Bp., 1960. 247. A nemesség felekezeti megoszlásáról nem készült összeírás. Hunkár Antal emlékirataiban hivatkozik arra, hogy a megye nemességének kétharmada protestáns volt. HUNKÁR Antal emlékiratai 3. (Közlő Lukinich Imre) = Hadtörténelmi Közlemények 1926. 366. 1848-as főispáni-

1. sz. táblázat
A Veszprém megyei insurgensek írni-olvasni tudása 1797-ben

Insurgensek száma	Írni-olvasni tudók		Csak olvasni tudók		Analfabéták	
	száma	aránya (%)	száma	aránya (%)	száma	aránya (%)
257	127	49,42	44	17,12	86	33,46

A várakozással ellentétben meglepően magas alfabetizációs szinten állnak a nemesek, hiszen csupán egyharmaduk teljesen analfabéta; minden második tud olvasni és írni, s közel ötdrészük a nyomtatott betűt képes felismerni. Ha figyelembe vesszük, hogy az összeírtak átlagéletkora 24 év, s az elemi iskolát legkésőbb 12–13 éves korukig befejezték, akkor az eredmény az 1785 előtti iskolai oktatásnak köszönhető.¹³

A másik megfigyelés, hogy nagy – mintegy háromszoros – különbség van a csak olvasni, s az olvasni és írni tudók között, ami szintén az iskoláztatással lehet összefüggésben. Mindazok, akik nem jártak szorgalmasan iskolába, vagy az ott tanultakra nem volt szükségük, megrekedtek a félanalfabetizmus, az olvasás szintjén. Persze az is előfordulhatott, hogy valaki úgy tanult meg olvasni, hogy nem is járt iskolába.

Benda Kálmán a dunántúli parasztság vezető rétegének alfabetizációját vizsgálva, azt feltételezte, hogy „több jel szerint olvasni többen tudtak, mint írni, de ez legfeljebb néhány százalék eltérést jelentett.”¹⁴ A parasztnemesi körből kikerült insurgensek adatai Benda véleményét nem támasztják alá. A felekezeti és alfabetizációs rovatok összevetése révén 249 fiatal insurgens esetében a vallási hovatartozás és műveltségi szint közötti összefüggésre is rávilágíthatunk.

2. sz. táblázat
A Veszprém megyei insurgensek írni-olvasni tudása
felekezeti megoszlás szerint 1797-ben

Felekezet	Analfabéták		Olvasni tudók		Olvasni és írni tudók		Összesen	
	Száma	%	Száma	%	száma	%	Szám	%
R. k.	28	52,83	10	18,87	15	28,30	53	100
Ev.	7	31,82	3	13,64	12	54,54	22	100
Ref.	44	25,29	30	17,24	100	57,47	174	100

kormánybiztosi kinevezése kapcsán írja: „Tudni kell azonban, hogy Veszprém-megyében, noha a nemesség számára nagy, mert 32 ezer nemes háznál több találkozik, de többnyire szegény és kétharmada protestáns...”

¹³ A I. Ratio Educationis nevű tanügyi rendeletben (1777) a 6–10 éves korú gyermekek iskolába járását írták elő, de ezt nem vették szigorúan. Vö. HORVÁTH Márton (főszerk.): A magyar nevelés története I. Bp., 1988. 150.

¹⁴ BENDA Kálmán: i. m. (1977) 132.

A *felekezetek* közül a protestánsok javára billen a mérleg: közöttük jóval kevesebb az analfabéta, s jóval több az olvasni-írni tudó. A magyarázat azonban nem annyira a vallási hovatartozásban (kultúrában) keresendő; több tényező szerencsés együttjárására kell gyanakodnunk. A legtöbb Veszprém megyei nemesi községben a reformátusok voltak többségben, s ezért ők tudtak fenntartani iskolát; a katolikusok ezekben a helységekben általában a szegényebb családokat képviselték, rendszerint szolgarendűek voltak, s nem törődtek gyermekeik iskoláztatásával.

A katolikus analfabéták 14 helységből kerültek ki. Az insurgensek közül veszprémi, szentgáli és öcsi volt 4-4, Halimbáról érkezett 3, Jenőből és Homokbödögéről 2-2, a többi helységből pedig egy-egy személy jelentkezett nemesi felkelőnek: Balhás (Szilasbalhás), Borszörcsök, Pápa mezőváros, Peremarton, Salamon (Pápasalamon), Takácsi, Toma, Tóti (Káptalantóti), Zágráb (Horvátország). A községek közül csupán Pápasalamon számított jobbágyközségnek; a többi vagy tiszta nemesi község, vagy vegyes lakosságú (nemesi-jobbágyi) település volt. Pápáról egy fazekas, Zágrárból egy csizmadia, Szentgálról egy csapó, Takácsiból egy takács képviselte a katolikus analfabéta iparosokat. Biztosra vehetjük, hogy a „fegyverre kelésre” kötelezett protestáns nemesek több helyütt maguk helyett szegény katolikus nemeseket vagy jobbágyokat fogadtak fel „katonának”.¹⁵ A helyettesítést ugyanis megengedték a rendelkezések. Mindebből az következik, hogy a katolikus insurgensek alulreprezentálják a katolikus lakosságot.

Az összeírásból arra is választ kaphatunk, hogy az alfabetizáció térhódítását elősegítő tényezőnek számított a *foglalkozás* is. A mesterséget űzők körében előbb meghonosodott az írásbeliség, mint a paraszti sorban élőkben.

3. sz. táblázat
Az iparos insurgensek alfabetizációs szintje 1797-ben

Iparos	Analfabéta	Olvas	Ír-olvas
Asztalos	–	–	2
Bognár	–	2	9
Borbély	–	–	1
Csapó	1	2	–
Csizmadia	1	–	3
Fazekas	3	1	3
Kalapos	–	–	1
Kovács	–	–	4
Könyvkötő ¹⁶	–	–	1
Mészáros	–	–	3
Molnár	–	1	3
Szabó	–	–	4

¹⁵ A jegyzék nem tartalmazza a nemesi előneveket, így pontosan nem tudjuk elkülöníteni a nem nemeseket.

¹⁶ Horváth Mihály compactor, veszprémi lakos, 20 éves, református, ír-olvas. Valószínűleg nemes Horváth Mihály (1742–1812) veszprémi könyvkötő fia. KONCZ Pál: Könyvkötők a 18–19. századi Veszprém megyében. (Előzetes kutatási jelentés). = Magyar Könyvszemle 1992. 4. sz 332–347., különösen 341.

Takács	3	2	2
Varga	2	–	–
Összesen	10	8	36

A 14 különféle foglalkozást űző iparosnak csak 18,51 %-a volt analfabéta; 14,81 %-a csak olvasni tudott, 66,67 %-a viszont írni-olvasni is megtanult. Vagyis: a kézműves nemesek kétségtelenül előbbre tartottak az alfabetizációban, mint a nemesi községek lakossága; kétharmaduk megtanult írni és olvasni, alacsonyabb volt köztük a csak olvasni tudók, s az analfabéták aránya is. A hatóságok, uradalmak, magán-személyek megrendelésére dolgozó iparosoknak nyugtadási kötelezettségük volt; vásároló kereskedőkként szükségük volt az elemi ismeretekre. A gondosabb iparosok gazdálkodásukról számadást is vezettek. Ha gyámtyának nevezték ki őket, az árvák javairól évi elszámolást tartoztak leadni a vármegyének.

Ha a sok insurgenst adó községeket közelebről szemügyre vesszük, újabb szempontokat is figyelembe vehetünk. A rangsorban Szentgál, Vámos és Szentkirályszabadja református nemesi községek állnak az élen. A három község adja az insurgensek 44 %-át.

4. sz. táblázat

A legtöbb insurgenst kiállító községek alfabetizációs szintje 1797-ben

Insurgensek száma	Írni-olvasni tudók		Olvasni tudók		Analfabéták		
	száma	%	száma	%	száma	aránya	
Összesen	257	127	49,42	44	17,12	86	33,46
Szentgál	66	37	56,06	11	16,70	18	27,27
Szentkirályszabadján	22	16	72,72	3	13,64	3	13,64
Vámoson	25	12	48,00	8	32,00	2	20,00

Ami első pillanatra szembetűnő, az nem más, mint az egymás közelében lévő községek alfabetizációs szintje közti különbség. Az eltérést magyarázhatjuk azzal, hogy Vámos és Szentkirályszabadja a megyeszékhely (Veszprém) közvetlen szomszédságában, a gazdasági-kulturális-igazgatási központ vonzásában, míg Szentgál távolabb s elzártabb helyen volt. Szentkirályszabadján a XVIII. század második felében algimnázium (grammatikai iskola) működött, amely távolról is vonzotta a diákokat. Itt tanult pl. a Pápa vonzáskörzetéhez tartozó Adorjánházán született református Naszályi János (1760–1823) mielőtt Debrecenben és a hollandiai Utrechtben folytatta volna tanulmányait, hogy lelkészként és íróként is nevet szerezzen magának. Szentkirályszabadján a közműveltség állapotát világosan mutatja, hogy a XVIII. század második felében egy-egy könyvkötő is meg tudott élni úgy, hogy 3 km-re, Veszprémben ugyanekkor 3–4 könyvkötő működött.¹⁷

¹⁷ KONCZ Pál: i. m. 342. 1760-ban nemes Horváth György, 1793-ban Gombos László református könyvkötő dolgozott Szabadiban.

Vámos jelentőségét növelte, hogy a veszprémi reformátusok szabad vallásgyakorlatának megszüntetése (1716) után hosszú évtizedeken át oda jártak ki a hívek istentiszteletre.¹⁸ Emellett mindhárom községben éltek olyan képzett lelkészek és földbirtokos vármegyei tisztségviselők, akik kulturális mintát adtak a többieknek. A katolikus hitre visszatért *szentkirályszabadjai Rosos*, a Vámoson birtokos *Ányos, Eöry Márkus, séllyei Nagy, Oroszy, Perczel, Tamassa*, Szentgálról a *Gombás* család tagjai közül pl. többen töltöttek be vármegyei tisztséget. Szentgálról¹⁹

A mintaadás nem újkeletű, hanem hagyomány volt már ekkor, melyet néhány példával szeretnénk illusztrálni. 1623-ban Vámoson lakott Tsók Imre *deák*, aki ebben az évben nősült, feleségül véve Balogh Imre Anna lányát.²⁰ Ispánki István *szentkirályszabadjai* nemes 1749-ben, mintegy 84 évesen a rátóti reformátusok vallásgyakorlata ügyében tett tanúvallomást, melyből megtudjuk, hogy 14 évesen – kb. 1679-ben – Veszprémben volt „*deák*”.²¹

A képzett személyek egy része nem maradt helyben, hanem más, kedvezőbb feltételeket nyújtó vármegyébe költözött. Így próbált szerencsét a *szentkirályszabadjai* származású Török Zsigmond is, aki a Szabolcs megyei Eslár helységbe települt le, de a boldogulásnak rossz útját választotta. Úgy próbált pénzhez jutni, hogy Máramaros és Ugocsa vármegyék pecsétjét hamisította, „*s azok színe alatt némely nemteleneknek nemességéről való Testimonialisokat²² koholni, és osztogatni*” nem átalott. Emiatt Szabolcs megye 1754-ben országos körözést adatott ki ellene.²³

Szentgálon az *írásbeliség* magas szintjét bizonyítja, hogy a község ma ismert első, évszámos pecsétjét 1662-ben készítették és rendszeresen használták. Az 1780-as évektől a református egyház kurátora, illetve a tanító a veszprémi Horváth Mihály könyvkötőnél az iskola és a község számára szükséges írószereket, szemüvegtokokat, tankönyveket, szótárakat, ima- és énekeskönyveket, valamint győri, budai, pesti kalendáriumokat vásárolt. Az elszámolásokból kitűnik, hogy a leányokat már *írásra* is tanították. 1793 táján „*Praeceptor Úr az Leányok Számára vitt három Kontz Papirossat a gr 4ⁿ*”, összesen 16 garasért.²⁴ A könyvkötővel rendszeres időnként a falu bírása a kurátorral együtt „vetett számot”, ami a falusi és református egyházi önkormányzat szoros összefonódását mutatja. 1808-ban nem kevesebb, mint 121 könyvet (99 kalendáriumot, 18 ábécéskönyvet, tankönyveket, köztük egy *Hármas Kis Tükör*

¹⁸ A vallásgyakorlat megszüntetéséről HORNIG Károly: *Veszprém múltja és jelene*. Veszprém, 1912. 60., Keresztesi József (1748–1812) veszprémi születésű református lelkész visszaemlékezéseiben a következőképpen számolt be elemi iskoláiról: „*Még gyenge gyermek koromban nem lévén más mód; az édes atyám tanított olvasásig; ekkor vitt Vámosra Pálfi János oskolamester keze alá, akinél asztalt is tartott. Innen két év múlva F[első] Órsra vitt, Gönczi Mihály mester lévén, tiszteletes] Galgóczi Sámuel urhoz asztalra. Innen 1760. ap[ri]l[is]ben, 12 éves koromban M[ező] Keresztesre elvitt az édes atyám magával a testvér nénéjéhez Nagy Gergelynéhez.*” KERESZTESI József: *Magyarország polgári és egyházi közéletéből a XVIII. század végén.* – egykori eredeti naplója. Kiadja Ráth Mór, Bp., 1882. 1.

¹⁹ A birtokosokról és birtokviszonyokról részletesen írtam VERESS D. Csaba–HUDI József–ÁCS Anna–PALÁGYI Sylvia: *Nemesvámos története*. Veszprém, 1994. 104–115.

²⁰ Veszprémi Református Egyházközség iratai. Vegyes anyakönyv, 1623.

²¹ VeML IV. 1. b. Veszprém vármegye nemesi közgyűlésének iratai. 1750. február 20. közgy. No. 3.

²² nemesi bizonyosságleveltel

²³ VeML IV. 1. b. 1754. november 22. közgyűlés No. 5.

²⁴ VeML XV. 2. d. Horváth Ferenc, Horváth Mihály és a szentgáliak elszámolásai 1787–1808.

c. kötetet, egy álmoskönyvet, ima- és énekeskönyveket) vásároltak, Szikszai György (1738–1808) epítáfiumából 10 kötetet,²⁵ a „Mohács és Magyarok kijövele” c. munkákból 5 példányt²⁶ költettek be, mindkét esetben 5–5 forintért. Az utóbbiak a szentgáli nemesek történelem iránti érdeklődését mutatják. A vármegyei nyomtatott újság, az 1788 óta megjelenő *Currens* példányait szintén beködtették. Bibliát – a közfelfogástól eltérően – magas ára miatt csak keveset vásároltak.²⁷

Mindhárom községnek fejlett önkormányzata volt a XVIII. században, melynek működését rendtartással, helyi törvényekkel (statútumokkal) szabályozták. Mivel a három község nemesi a Balaton-felvidéken szőlővel is bírtak, egy-egy hegyközségnek is tagjai voltak. A parasztek és némely nemes család lakta Lovason pl. a vámosiaknak külön részük volt, s a XVIII. században mindig vámosiak adták a hegyesség jegyzőjét. Lovasról csak 1833-ban került ki olyan írástudó férfiú Jánka (Jankó) Péter személyében, aki a hegyközség jegyzői tisztének ellátására is képes volt.²⁸

A nemesi községekben az írásbeli kultúra és műveltség jelentőségét az 1710-es évektől kezdődő nemességigazolások és az *ellenreformáció* előretörése is mindenki számára nyilvánvalóvá tette, hiszen mindkét esetben *oklevelekkel* és *történeti érvekkel* kellett igazukat bizonyítani. A közösségek nemcsak elemi iskoláikra, hanem az ifjak magasabb iskolai képzésére is egyre nagyobb gondot fordítottak. 1779-ben, amikor Keresztesi József Veszprémből Utrechtbe indult, 170 aranyat vitt magával, melyet megérkezéséig 235 aranyra növelt. A veszprémi és Veszprém környéki gyülekezetek (Csopak, Kenese, Kövesd, Szentkirályszabadja, Vámos) tagjai közül többen támogatták néhány forinttal. A veszprémi „árva ekklezsia” 4, Pukolai Ádám és Miklós János 1-1, az evangélikus Miklós János 1 forinttal, a Roboz urak hárman 6 forinttal járultak hozzá az akadémiára indulás költségeihez. Bécsben még egy „anglus lordtól” is kapott 2 aranyat.²⁹

Az 1752–1783 közötti időszakban, míg Pápán a kollégium működése gyakorlatilag szünetelt, a reformátusok többnyire a debreceni és sárospataki református kollégiumban, az evangélikusok pedig a soproni líceumban szereztek magasabb képesítést.³⁰

A pápai református egyház adásztevelői „száműzetése” idején a távoli kollégiumokban való tanulást *kollégiumi alapítványok* is elősegítették. A legjelentősebb XVIII. századi alapítványt Kenessey István és Szondy Zsuzsanna tette. 1743-ban közös ala-

²⁵ Valószínűleg SZIKSZAI György: *Martirok oszlopa*. Pozsony, 1789.

²⁶ 1807-ben „Mohács veszedelme Lajos királynak” szerepel. A pontos cím Etédi S. Márton: *Magyar gyász, vagyis Második Lajos magyar királynak a mohácsi mezőn történt veszedelme*. Pest, 1792. Landerer Mihály nyomdája.

²⁷ Acsády II. József koráról írja: „A biblia, krónikák, kalendáriumok minden parasztházban megvoltak; ott áptolták a magyar népdalt, a romlatlan magyar zenét s az irodalom új termékei közül is nem egy utat talált a jobbágy hajlékába.” ACSÁDY Ignác: *A magyar birodalom története*. Bp., 1904. II. 554.

²⁸ HUDI József (szerk.): *Lovas község története*. Veszprém, 2001. 126., 155. Jánka 1833–1847 között volt a „hegyesség jegyzője”.

²⁹ KERESZTESI József: i. m. 6–7.

³⁰ A két iskola történetéről lásd GYÖRFFY Sándor–HUNYADY Zoltán (szerk.): *A soproni líceum*. Bp., 1986., BARCZA József (szerk.): *A Debreceni Református Kollégium története*. Bp., 1988.

pítványuk szegény nemesi ifjak taníttatását szolgálta.³¹ 1752-ben Szondy Zsuzsanna végrendeletileg 15.000 rajnai forintos alapítvánnyal 18 magyarországi református diák tanulását kívánta támogatni; 4.000 forintos alapítványt tett 10 nemes ifjú jogi tanulmányaira és ágens tartására; ezen kívül 10.000 rajnai forintot hagyott a pápai egyházra és kollégiumra és 2.000–2.000 forintot a sárospataki és debreceni kollégiumokra.³²

A Pápai Református Kollégium visszaállítása után a *magánszemélyek* és a *nemesi községek intézményesen* is gondoskodtak arról, hogy a tehetséges, de szegény gyermekek tovább tanulhassanak. 1790–1820 között 51 alapítvány gondoskodott a professzori állások fenntartásáról és gyarapításáról, illetve a diákok ösztöndíjáról (alumniumáról).³³ Az 1811-es infláció után több alapítvány a korábbi jótétemények értékének megőrzését célozta. Az ösztöndíj odaítélésének módját az alapítványlevelében rögzítették. Rendszerint egy-egy nagyobb összeget tőkésítettek, s annak a kamatait használták fel a megadott célra. Az első jelentősebb alapítványt az Alsókáldon lakó özvegy *Káldy Lajosné* született Antal Judit tette 1790. szeptember 24-én, amikor 1.000 forintot ajánlott fel két ifjú 3–3 évig történő taníttatására. Tekintetes *Chemel Sámuel* cs. k. kapitány 350 tételszám alatt összeírta, 1.000 Ft értékű könyvtárát 1795-ben végrendeletileg hagyományozta a kollégiumnak. Három művet azonnal átadott, a többi halála után kellett kiszolgáltatni.

Tekintetes *Roboz Ferenc* veszprémi lakos, aki korábban a holland hadseregben szolgált, s zászlótartói ranggal vonult nyugalomba, 1799-ben január 1-én 2.000 Ft-ot alumnium céljára adományozott. Ugyanezen év október 19-én a kollégium „*szabad dispositiójára*” ismét 2.000 Ft-os alapítványt tett.

Szalai Mihály szentgáli birtokos 1804-ben 400 Ft értékű ösztöndíj-alapítványt tett a szentgáli, vagy annak hiányában kövesdi, csopaki és paloznaki ifjak támogatására. Példáját nemes *Kiss János* herendi lakos követte, aki több könyvet, 2 haranglábat és 2 könyvszekrényt ajándékozott a kollégiumnak, hálából azért, hogy „*a' Pápai iskolának tulajdonithatom*”, hogy „*eszmélődésemnél fogva az irigy sorssal is, ha nem játszani is, de vetélkedni meg tanultam*”.

Kolnár János, Veszprém vármegye Pápán lakó alügyésze, majd ügyésze két alkalommal is alapítványt tett: 1804-ben – még alügyészként – 100 Ft értékben „*matematikai eszközökkel*” gyarapította a kollégiumi szertár állományát, 1810-ben pedig azt vállalta, hogy egy filozófiát és teológiát tanuló szegény deákot évi 12 rajnai forintra (RFt) támogat. Erre talán *Zsoldos János* Veszprém vármegye orvosa ösztönözte, aki 1808-ban egy jó igyekezetű ifjúnak havi 1–1 RFt támogatást biztosított.

A legnagyobb alapítványt *Kazay Gábor* táblabíró, tótvázsonyi lakos és felesége, *Oroszy Julianna* tette 1817-ben: nádori adománylevellel 10.000 forintot biztosítottak ösztöndíjakra és a kollégiumi könyvtár és múzeum fejlesztésére. A *Kazayana*

³¹ Az alapítványi támogatásból 1744-ben Debrecenben pl. a kollégiumi könyvtárát fejlesztették. 180 forint 8 dénár értékben megvásárolták az *Acta Eruditorum Lipsiensium* c. tudományos folyóirat 1682–1742 közötti évfolyamait. Vö. BARCZA József (szerk.): A Debreceni Református Kollégium története. Bp., 1988. 421.

³² TRÓCSÁNYI Zsolt (szerk.): A pápai kollégium története. Bp., 1981. 59–60.

³³ Dunántúli református Egyházkerület Levéltára (DREL) I. Főiskola iratai. Tóth Ferenc egyházkerületi jegyző kimutatása: „A Pápai Collegium Fundázióinak Láistroma”, Pápa, 1819–1820.

Fundatio a kiemelkedő tanulmányi eredményt nyújtó tanulók osztályonkénti megjutalmazásáról is gondoskodott.

A kiragadott példák bizonyítják, hogy a protestáns egyházakban korábban meghonosodott alapítványi, segélyezési rendszer a XVIII–XIX. században is biztosította az egyházi értelmiség újratermelését, sőt lehetővé tette a világi értelmiségi réteg kiképzését is.

Az 1797-ben készített összeírás eredményei mögött a nemesi társadalom iskoláztatási szokásai, jól bevált intézményes gondoskodási formái állnak. A tartalom azonban már más jelentésárványokkal gazdagodott. Míg korábban a valláserkölcsei parancs nyomán születtek az alapítványok, a felvilágosodás nyomán a közcélok támogatása hazafias kötelességgé vált. Ahogy a kővágóörsi tekintetes *Kerkápoly István* megfogalmazta a filozófia tanulmányozásában kitűnő deák javára tett 25 forintos alapítványlevelében: „*Ifjaink nevelése, – 's Tudományokbann való előmeneteknek (...) elősegéllése (...) hazafiaknak (...) méltán a' leg szentebb kötelessége.*”³⁴

SUMMARY

JÓZSEF HUDI

Literacy in Veszprém County in 1797

The process of modern examination of literacy is made all the more difficult by the fact that sources are missing from before 1870 in which the knowledge of reading and writing of all strata of the society would be properly mirrored. Unfolding from the 1970s onwards, research procedures applying quantitative methods have primarily been able to trace the evolution of the erudition of the social and political elite on local and national levels.

The author, who has so far scrutinized the literacy of the nobility and peasantry, elaborated a conscription of the nobility assembled back in 1797 within his recent paper. The conscription of the nobility in Veszprém County, who were mobilized several times during the Napoleonic Wars, is an especially valuable source because the registration of the mounted nobility also included their residences, occupation, religious status, age and the survey of their literacy as well. From among the 260 noblemen bound to do military service, the average age was 24 years, 69 per cent belonged to the Calvinist Church, 22 per cent to the Roman Catholic Church, and 9 per cent to the Lutheran Church — which roughly corresponded to the religious distribution of the nobility in Veszprém County. (Examining the whole of the population we come to a reversed proportion. Two-thirds of the population of the county belonged to the Roman Catholic Church, while one-third was Protestant and Israelite.

³⁴ Uo. Kerkápoly István alapítólevele. Kővágóörs, 1818. június 25. Kerkápoly azt is kikötötte, hogy az kitüntetett deák nevével a kinyomtatott examenben (év végi értesítőben) az „eminens” szócska is szerepeljen.

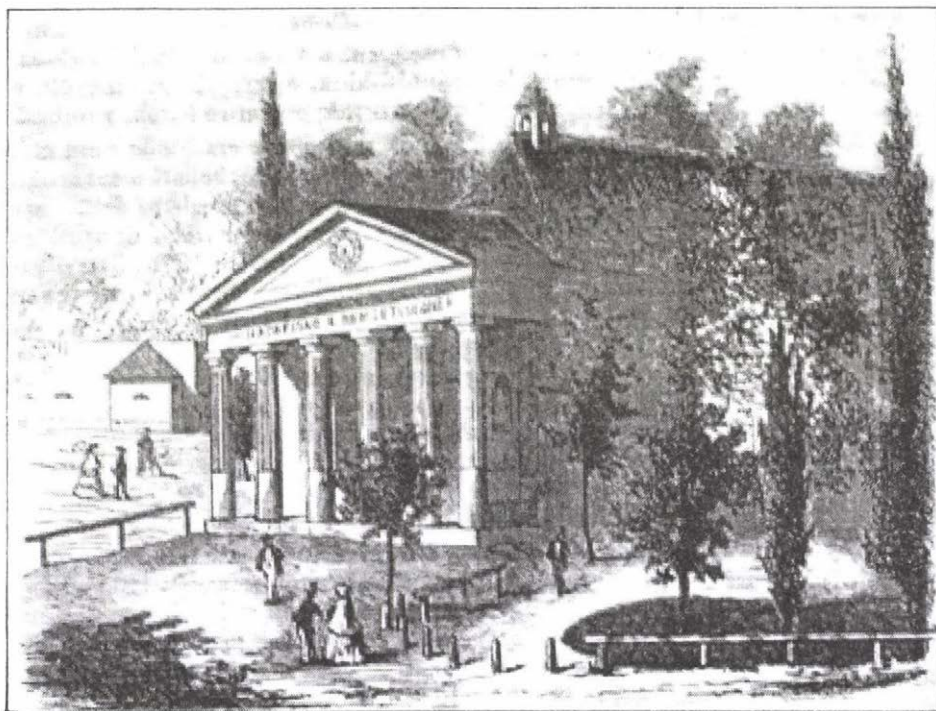
Having processed the data of 257 persons, the examination came to the conclusion that nearly 50 per cent of the junior generation with primary school education during the first half of the reign of King Joseph II (1780–1790) could read and write. 17 per cent of them could only read while 34 per cent can be considered illiterate. The literacy level was determined by several factors: the economic conditions of noblemen resident in villages, their cultural traditions, religion (Roman Catholics were poorer and less educated than the Protestants), and their occupation (artisans produced higher values than the agrarian population). Due to the fact that no similar source from any other counties has come to light from the same period so far, there is no opportunity of comparing the results this time.

11. kép

A versáros

(Pápai Református Gyűjtemények, Baldacci-metszetgyűjtemény)

12. kép
Az 1831-ben épült balatonfüredi színház (Vasárnapi Ujság, 1858)